

Belagat ve Fıkıh Usulünün Dini Söylemi Güncellemeye Muhtemel Katkıları

(Possible Contributions of Rhetoric and Principles of Islamic Jurisprudence for the Enhancement of Religious Discourse)

Yusuf TEMEL

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi Assist. Prof., Adıyaman University
Eğitim Fakültesi Faculty of Education
Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı Department of Foreign Languages Education
Adıyaman | Türkiye Adıyaman | Türkiye
ytemel@adiyaman.edu.tr orcid.org/0000-0002-1685-3871

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 01/Ağustos/2024 Received | 01/August/2024
Kabul Tarihi | 27/Aralık /2024 Accepted | 27/December/2024
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2024 Published | 31/December/2024

Atıf | Cite as:

Temel, Yusuf. Belagat ve Fıkıh Usulünün Dini Söylemi Güncellemeye Muhtemel Katkıları “[Possible Contributions of Rhetoric and Principles of Islamic Jurisprudence for the Enhancement of Religious Discourse]”. *Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat* 12/2 (Aralık | December 2024), 450-465.

[https:// DOI: 10.51450/ ilmiyat.1526239](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1526239)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Possible Contributions of Rhetoric and Principles of Islamic Jurisprudence for the Enhancement of Religious Discourse

Abstract: In the early periods of Islam, debates regarding religious practices gradually shifted towards theoretical foundations because scholars mainly discussed the methods and theoretical bases of deriving legal rulings from the scriptural texts. Uşul al-Fiqh is the culmination of these debates. The fact that the scholars of ahl-al-ra'y (the school of opinion), particularly Abū Ḥanīfa, opposed the majority on various issues and that their interpretations gained acceptance in society forced their opponents to explain their own theoretical foundations. The outcome thereby resulted in the development of Uşul al-Fiqh. The first coherent response came from Imām al-Shāfi'ī in his al-Risāla. The most significant contribution and revision to Uşul al-Fiqh was made by the Granada-based scholar Abu Ishāq al-Shātibi. While the previous scholars discussed the ways and rules of transition from word to meaning, Shātibi focused on the purpose and benefits. He focused on the holistic and practical results of the texts rather than the ways of expressing the rulings. While Uşul al-Fiqh was developed to understand the past, balāgha emerged in the search for the miraculous nature of the Qur'ān, which is not limited to the past. The Qur'ān challenges its recipients, and the question of what aspect of the Qur'ān is miraculous, and what prevents its recipients from attempting to imitate it is a vast topic with theological and linguistic dimensions. The Mu'tazila scholars, who claimed that the Qur'ān consists of created sounds and words, answered this question with the concept of sarfe. The theory of nazm (composition), developed as a response to sarfe, contends that the Qur'an has no known miracle or its miracle cannot be known. It essentially attempts to explain the unknown, which the sarfe theorists claimed to be unknowable. The body of work defining the criteria for this unknown, later called dhawq (taste) by al-Sakkāki, can be considered the essence of the science of balāgha. According to the nazm theory, which aligns perfectly with the Ash'ari approach of kalām Allah (Word of God) centered on meaning, the key to reaching the multi-layered, infinite meanings that make humans incapable of fully grasping the limited words lies in understanding the potential patterns of meaning shaped by grammar (nahw). Knowing these possibilities and alternatives not only serves as a rich resource for updating and strengthening religious discourse but also requires methodology and experience in applying the defended religious discourse to life. In this respect, balāgha and Uşul al-Fiqh continue to maintain their relevance. The article aims to compare the sciences of Uşul al-Fiqh and balāgha (rhetoric) in terms of their functions and potential contributions to religious discourse.

Keywords: Rhetoric, Principles of Islamic Jurisprudence, the Qur'ān's ijaz, Classification of Sciences, Relationship between Word and Meaning.

Belagat ve Fıkıh Usulünün Dini Söylemi Güncellemeye Muhtemel Katkıları

Öz: İslam'ın ilk dönemlerinde dini pratikler üzerine yapılan tartışmalar zamanla teorik temellere kaymış, alimler naslardan hüküm çıkarmanın yöntemini ve teorik temellerini tartışmaya başlamışlardır. Fıkıh usulü bu tartışmaların yekunudur. Ehli reyın ve özellikle Ebu Hanife'nin birçok meselede cumhura muhalefet etmesi ve yorumlarının toplumda bir şekilde kabul görmesi rakiplerini kendi teorik temellerini izah etmek zorunda bırakmış ve fıkıh usulünde telif bu şekilde başlamıştır. Derli toplu ilk reaksiyon İmam Şafii'nin *er-Risale*'sidir. Fıkıh usulüne kayda değer son katkısı ve revizyonu Gırnatalı Ebu İshak eş-Şâtıbî yapmıştır. Önceki usûlcüler lafızdan manaya geçiş yollarını ve kurallarını tartışırken Şâtıbî maksat ve maslahatı merkeze alıp nasların hüküm ifade yollarından ziyade bütüncül ve pratik sonuçlarına odaklanmıştır. Fıkıh usulü geçmişi anlamak için inşa edilirken belagat ilmi geçmişle sınırlı olmayan Kur'an mucizesini ararken doğmuştur. Muhaliflere meydan okuyan Kur'an'ın hangi yönüyle mucize olduğu, muhatapları nazire yapmaktan alıkoyan

şeyin ne olduğu kalamî ve dilsel boyutları olan geniş bir tartışma konusudur. Kur'an'ın yaratılmış sesler ve lafızlardan ibaret olduğunu savunan Mutezile alimleri bu soruyu sarfe olarak cevaplamıştır. Kur'an'ın bilinen bir icazı olmadığı veya icazının bilinmeyeceği anlamına gelen sarfe görüşüne reddiye olarak geliştirilen nazım teorisi ise esasında sarfecilerin bilinemez dedikleri meçhulü açıklama denemesidir. Sekkâkî'nin daha sonra zevk olarak isimlendirdiği bu meçhulün ölçütlerini ortaya koyma çalışmalarının yekununa belagat ilmi demek mümkündür. Eş'arilerin mana merkezli ezeli kalamullah yaklaşımı ile tamamen uyuşan nazım teorisine göre sınırlı lafızlardan insanı aciz bırakan, çok yönlü, çok katmanlı, sınırsız manalara ulaşmanın yolu nahivle şekillenen muhtemel anlam örüntülerini bilmektir. Bu ihtimal ve alternatifleri bilmek dini söylemi güncelleyip güçlendirmek için çok zengin bir kaynak olduğu gibi savunulan dini söylemin hayatla buluşturulması ayrıca usul bilgisi ve tecrübesi gerektirir. Bu yönüyle belagat ve fıkıh usulü hala güncelliğini korumaktadır. Bu makalenin hedefi fıkıh usulü ve belagat ilimlerini işlevsellikleri ve dini söylem üretmeye muhtemel katkıları açısından karşılaştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Belagat, Fıkıh Usulü, Kur'an'ın İcazı, İlimlerin Tasnifi, Lafız-Mana İlişkisi.

Giriş

İnsan anlam arayışının bir parçası olarak varlıkların kaynağını arar ve yaratıcıyı düşünür. Bu düşünüş faaliyeti şüpheden tamamen beri değildir. Yaratıcı hakkında yapılan teorik tartışmalarda ve felsefi sorgulamalarda şüphenin varlığı doğrudan veya dolaylı olarak kabul edilir. Kur'an ise bu şüpheyi yok sayan bir üslupla konuşur ve şüpheye düşenleri kınar. “*Elif, Lâm, Mîm. İşte kitap; onda asla şüphe yoktur. O, günahattan sakınanlar için bir rehberdir.*”¹ Bu kınama şüphenin insan düşüncesinde hiçbir yeri olmayışından kaynaklanmaz. Fakat Kur'an'ın mevcut şüphelere ve sorulara verilen bir cevap oluşundan kaynaklanır. Kınamanın hedefi şüphenin kendisi değildir. Zira şüphe insani düşüncenin araçlarından biridir. Kınamanın asıl hedefi ilahi mesajların rehberliğine rağmen şüpheden kurtulamamaktır. Peygamberlerin nübüvvetleri ve risâletleri insanların doğal olarak içine düştüğü şüphelere verilen fiili cevaptır. Bu cevapla birlikte şüphe ortadan kalkar. Kelamcıların yaygın olarak kullandıkları *Vâcibü'l-Vücûd* terimi yaratanın varlığı hakkında şüpheden kurtulup kesinliğe ulaşmanın fiilen mümkün olduğunu gösterir. Bu kesinlik geleneksel yaklaşımda dinin temelini oluşturur ve dini emirlerdeki kesinlik yaratanın varlığına dair ulaşılan bu kesin bilgiye dayandırılır. Bu konuda Ebu Hâmid el-Gazali (ö. 505/1111) insan aklının yaratanın varlığı düşüncesine zorunlu olarak ulaşacağını fakat bundan ötesini zorunlu olarak bilemeyeceğini ve nübüvvetin aklen zorunlu olmadığını söyler. Nübüvvetin doğruluğu Gazali'ye göre mucizelerle bilinir. Yaratanın varlığı akli çıkarımlarla peygamberin doğruluğu ise mucizelerle kesinleştirildikten sonra sıra dinin içeriğine dair diğer bilgilerin tahsiline ve kesinlik kazanmasına gelir. Gazali itiraf eder ki akıl bu noktada kendini azleder ve peygamberin getirdiği bilgiyi hazır bilgi olarak kabul edip benimser.²

Şüphenin giderilmesinde izlenen bu kelamcı yöntem ilim ehlinin, Müslüman entelektüellerin benimsediği geleneksel ana akımını temsil eder. Kendi içinde tutarlı ve ikna edici bu yöntem bazı

¹ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), Bakara 2/2.

² Ebu Hâmid el-Gazzâli, *el-Mustasfa*, thk. Muhammed Abdu's-Selâm Abdu'ş-Şafi (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 6.

Kur'an ayetleriyle desteklenebilir. Örneğin, "Peygamberleri onlara dedi ki: "Gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah hakkında şüphe mi olur?"³ ayetinin mealine göre yaratıcının varlığı kesindir. Bu kesinlik yerin ve göklerin varlığının yaratansız düşünülmemeyeceğine dayanmaktadır. Kelamcıların *hudus* delilinin özünü teşkil eden bu çıkarım her insanın aklıyla yapabileceği bedihi bir çıkarımdır. Kelamcı yöntem kendi içinde tutarlı ve ikna edici olmasına rağmen, eleştirilip geliştirilmeye muhtaç yönleri vardır.

1. Şüphenin Hiyerarşiyle Telafisi

Eleştirilen konulardan biri dinin ayrıntılarına dair zımnen itiraf edilen zanniliğin temellerdeki kesinlik ile telafi edilmeye çalışılmasıdır. Bu zannilik Gazali'nin önerdiği denklemde önce yaratanın varlığının zorunlu oluşuna daha sonra peygamber mucizelerine istinaden telafi edilir. Bu çözümdeki sorun mucizelerin zaman aşımıyla değer kaybetmesidir. Elbette ki olağanüstü olaylar onları müşahade edenler için kesin bilgi ifade eder. Fakat zaman aşımıyla mucizeler tarihi bilgilere dönüşüp zan ve şüpheler oluşması doğaldır. "Haber almak görmek gibi değildir" deyimi herkesin kabul ettiği bir gerçeği dile getirir. Bundan daha önemlisi Hz. Muhammed'in en önemli mucizesi kendisinin de sahih hadislerde tahrir ettiği gibi Kur'an'dır.⁴ Nitekim Kur'an'ın birçok ayetinde Kur'an benzeri bir söz getirilmesi ile inkarcılara meydan okunması bu nebevi takriri onaylamakta, Kur'an'ın Hz. Muhammed'in (a.s.) zamanını aşan bir mucize olduğuna işaret etmektedir.⁵ Bu durum şüphenin izale edilip kesin bilgiye ulaşmada tarihi bilgiye dönüşmüş hissi mucizelerden ziyade Kur'an icazının merkezde olduğu bir bilgi teorisi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Kuran'ın yirmi küsur yıla yayılan tenzil süreci, dinin temellerinin ve pratiklerinin birbirine mündemiç bir şekilde tesis edildiği bir süreçtir. Bu süreç aynı zamanda şüpheden kurtulamayan rakiplere meydan okunarak şüphenin her adımda, her ayrıntıda izale edildiği bir süreçtir. Gazali'den nakledildiği gibi geleneksel kelamcı yöntem önce uluhiyeti sonra nübüvveti ispat edip üçüncü aşamada ayrıntıları ele almaktadır. Kur'an'ın tenzili sürecinde fiilen yaşanan şey ise ayrıntıdan hareketle şüphelerin izale edilerek bütünsel kesinliğine ulaşılmasıdır. Diğer bir ifade ile Kur'ani hitap tartışma konusu ayrıntıları aşama aşama ispat ederek bütünü ispat etmiştir. Tartışma konusu her bir ayrıntıyı ispat etmek suretiyle hem Hz. Muhammed'in nübüvvetindeki sıdkını hem de ilahi iradenin vahiyle insanlığa müdahalesini ispat etmiş olur. Bu ispat her sure veya ayetler manzumesi ile tekrar tekrar pekiştirilir. Olgunlaştırılmak istenen bilgi teorisinde bunlar dikkate alınmalıdır.

Geleneksel kelamcı yöntemin bilgi teorisinin ıslah edilip geliştirilmesi ihtiyacını tekit eden diğer bir husus kelamcı yöntemin hem konuları hem de yöntemleri itibarıyla avamın ilgi ve yeteneklerinden uzak oluşudur. Malumdur ki kelam ilmi İslam'ı inkâr edip eleştirenlere reddiye

³ *Kur'an-ı Kerim*, ts., İbrahim 14/10.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), Kitâbu fedâilil-Kur'an, babu unzile'l-Kur'anu ala seb'ati ahruf. (No. 4992).

⁵ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara 2/23, İsra 17/88, Hud 11/13.

olarak üretilmiş bir ilimdir.⁶ Konuları ve yöntemi itibariyle inşa edildiği dönemdeki entelektüel tabakanın ilgi, ihtiyaç ve kabullerini yansıtır. Halbuki dine inanıp gereklerini yerine getirmek avam havas herkesi ilgilendiren bir husustur. Kalamî yöntemin bu eksiği Gırnatalı Ebû İshak eş-Şâtîbî (ö:790 h.) tarafından üstü kapalı olarak eleştirilmiştir. Şâtîbî'ye göre, İslam şeriatı ümmilerin seviye ve alışkanlıklarını dikkate alan bir dil kullanmıştır.⁷ Bu durum kalamcı yöntemi gereksiz ve faydasız kılmaktadır.⁸

Ayrıca kalamî yöntemin ilk aşama olarak ele aldığı Allah'ın varlığının ispatı birçok Kur'an ayetinde muhataplar için üzerinde tartışma olmayan bedihi bir gerçek addedilir. "Onlara, "Göklere ve yeri yaratan, güneşi, ayı buyruğu altında tutan kimdir?" diye sorarsan, şüphesiz "Allah'tır" derler."⁹ Bu ve benzeri mealdeki ayetlerin devamında inkarcıların sorun çıkardıkları asıl konunun Hz. Muhammed'in nübüvveti ve şirk olgusu olduğu ima edilir. Yani geleneksel kelami yöntemdeki anlamıyla Allah'ın varlığının ispatı Kur'an'ın ana hedefi değildir. Öyle olduğunu kabul etsek bile Kur'an bunu kendine has üslubuyla nedensellik şirkini kırarak yapar. Kur'an'ın ana hedefi nüzul dönemindeki Arap aklına ve ahlakına nüfuz etmiş olan şirki Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispat etmek suretiyle izale etmektir. Bu ispatın en güçlü vesilesi yukarıda işaret edildiği gibi beyan mucizesi olan Kur'an'dır.

Esasen Kur'an'ın Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispat hedefi hala güncel bir hedeftir. Zira günümüzde Allah'ın varlığını ispat etmek insanları ateizmden kurtarsa da bu ispat daha yaygın bir akım olan deizme çare değildir.¹⁰ Allah'ın varlığını kabul eden günümüz deisti Kur'an mesajının ve nebevi sünnetin günlük hayat için hala bağlayıcı olduğuna dair sağlam mesnetler aramaktadır. Bu gerçek, geleneksel kalamî yöntemin güncellemeye muhtaç olduğunu pekiştirmektedir. Zira deistin ne Allah'ın varlığını ispat etmek gibi bir derdi vardır ne de mucize ve keramete dayanan destansı bir din sunumu ile ikna olmaktadır.

1.1. Şüphenin Tedricen İzalesi

Geleneksel yöntemin eksikliklerini telafi eden bütün bir bilgi teorisi ortaya koymak bu makalenin sınırlarını aşar. Burada dikkat çekmek istenilen Kur'an mesajını dengeli bir şekilde yansıtacak bir dini söylemin sadece bir yönüdür. Bu yönü şu ayet ile açıklanabilir: "Onlar sana hiçbir misal getirmezler ki (buna karşılık) sana hakikati ve daha bir güzel açıklama getirmiş olmayalım."¹¹ Bu ayette dikkat çeken şey hak ve batılın birbirine zıfzaf edilerek tanımlanmış olmasıdır. Ayetin ima ettiği anlam münkirlerin önerilerinin tamamen yanlış olmadığıdır. "Ahsene tefsiran" ibaresi münkirlerin önerdiği açıklamanın da güzel olduğunu ama Kuran'ın önerisinin daha güzel

⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2022), 25/196.

⁷ İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî el-Ġrînâfî eş-Şâtîbî, *el-Muvâfâkât*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥâsen es-Selmân (b.y.: Dâru İbn 'Affân, 1417/1997), 2/109.

⁸ Yusuf Temel, "Oryantalist Şüphe ve Mucize İddiası Arasında Ümmilik Kavramı", *Erciyes Akademi* 37/3 (30 Eylül 2023), 915.

⁹ *Kur'ân-ı Kerim*, Ankebut 29/61.

¹⁰ Ömer Faruk Erdem, *Bir Müslüman Deizm ve Ateizm'e Nasıl Bakmalı?* (Beyan Yayınları, ts.), 10.

¹¹ *Kur'ân-ı Kerim*, Furkan 25/33.

olduğunu ima etmektedir. Aksi düşünülemez. Zira tamamen yanlış olan bir şeyi akli başında olan biri zaten savunmaz. Kur'an böylesi önerileri kökünden reddetmek yerine daha farklı bir öneri ve açıklama sunarak kendini ispat eder. Diğer bir ifadeyle Kur'an mevcut dili ve bilgiyi yeni bir model ve paradigma içinde kullanır. "Mucize Kur'an" iddiasına dayanan bir söylem de aynı şekilde Asay Musa'nın sihirbazların asalarını yuttuğu gibi¹² muhalif söylemleri yutup kendi içinde eritebilmelidir. Etkili bir dini söylem karşıt tezlere kulak tıkamak yerine onları anlayıp deşifre etmeli, kendi söylemi içinde malzeme olarak kullanabilmelidir. Böylesi bir söylem zorunlu olarak hak ile batıl arasında veya iddia ile itiraz arasında cereyan eden aşamalı bir diyalogu gerektirmektedir. Bir önceki ayet Kur'an'ın aşamalı tenziline dikkat çekerek bu diyalog yöntemini başka bir yönden ortaya koymaktadır: "İnkâr edenler dediler ki: "Kur'an ona bir defada toptan indirilseydi ya!" Biz senin kalbini pekiştirmek için onu böyle peyderpey indirdik ve onu tane tane okuduk."¹³ Kur'an 23 yıl süren ve aşama aşama gelişen bir diyalogdur. Bu diyalog insanın hem günlük hayata dair sorularına hem de varoluşsal sorularına cevaplar vererek bilgiyi ve inancı günbegün derinleştirir. Kelamcı yöntemi de etkileyen geleneksel felsefede olduğu gibi Allah inancını bir hamlede ispat etmeyi ummak veya böylesi bir diyalogu atlayarak bir gecede hakikate ulaşacağını zannetmek Kur'an eğitiminden geçmemiş ham aklın aldanişdır. Aynı şekilde münkirlerin "Kur'an bir hamlede indirilseydi ya" talebi de özünde aynı aldanişın bir sonucudur. Bu girişten sonra Kur'an'ın anlaşılıp yorumlanmasında belagat ve fıkıh usulünün şimdiye kadar ne işe yaradığını anlamak için bu iki disiplinin yapısına ve tarihi gelişimlerine kısaca değinilecektir.

2. Tutarlılık Arayışı Olarak Fıkıh Usulü

Farklı milletlerin İslam'a girip ümmi Araplara karışmasıyla Kur'an'ın nüzul ortamı olan geleneksel Arap kültürü sadeliğini kaybetmiş ve bunun sonucu olarak Arap akli ve dili değişmeye başlamıştır. Bu yüzden Kur'an ayetlerinin ve hadislerin ince anlamlarını ilk neslin anladığı gibi anlayabilmek sıradan insanlar için zorlaşmıştır. Buna ilaveten farklı kültürlerle karşılaşmak yeni nesiller için itikat ve amele dair yeni sorular ve sorunlar doğurmuş dini metinlerin yorumlama sınırlarının güncellenmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu minvalde farklı itikadi ve ameli mezhepler oluşmaya başlamıştır. Mezheplerin kendi görüşlerini savunup meşruiyetlerini ispat etme zorunluluğu İslam ilim geleneğinde farklı disiplinleri doğurmuştur. Bu disiplinlerin en önemlilerinden biri fıkıh usulüdür. Kur'an'ı ve hadisleri ezbere bilmek onları sistematik ve tutarlı bir şekilde anlayıp muhtemel sorulara cevap vermek için yeterli olmadığından fıkıh ilmi ilk dönemden itibaren var olmuştur. Hz. Peygamber dönemindeki sorular inen vahiy ve Hz. Muhammed'in beyanı ile açıklanırken onun vefatından sonra bu görevi büyük ölçüde sahabenin fakihleri olarak adlandırılan meşhur sahabiler Kur'an'dan ve hadislerden beslenerek ve kendi yorumlarıyla ifa etmiştir. Fakat fakihlerin zamanla ehli rey ve ehli hadis olarak iki ana mezhebe bölünmesi fakihler arasındaki tartışmayı teorik bir seviyeye taşımıştır. Yani alimler bir taraftan fıkıhın kendisini tartışırken diğer taraftan fıkıhın usulünü yani naslardan hüküm çıkarmanın

¹² Kur'an-ı Kerim, Araf 7/117.

¹³ Kur'an-ı Kerim, Furkan 25/32.

yöntemini ve teorik temellerini tartışmaya başlamışlardır ki fıkıh usulü bu tartışmaların toplamıdır. Fıkıh usulü mezheplerin yaklaşımlarını ve teorik temellerini inceler ve yorumlara değer biçer. Bu yönüyle fıkıh usulü zayıf yorumları eleyip temelsiz çeşitliliği azaltmaya hizmet eder. Her ne kadar fıkıh usulünün bilinen ilk kitabı er-Risâle'yi yazan ciddi bir Ebu Hanife (ö. 150/767) tenkitçisi olan İmam Şafii (ö. 204/820) ise de bu disiplininin doğuşu ve gelişmesindeki asıl etki ehli reyın etkisidir. Ehli reyın ve özellikle Ebu Hanife'nin birçok meselede cumhura muhalefet ederek birçok hadisi zahiri anlamıyla kabul etmemesi ve buna rağmen yorumlarının toplumda bir şekilde kabul görmesi rakiplerini kendi teorik temellerini izah etmek zorunda bırakmış ve fıkıh usulünde telif bu şekilde başlamıştır. Derli toplu ilk reaksiyon İmam Şafii'nin er-Risâle'sidir.

2.1. Şafii'nin Beyan Arayışı

Şafii döneminin en önemli sorunlarından biri Müslüman olan milletlerin Araplara karışması sonucu dilin bozulmasıyla ortaya çıkan "ucme" sorunudur. Diğer bir ifadeyle Arapçanın acemisi ve yabancı olmak, Arapçayı ilk nesillerin anladığı saflığıyla ve incelikleriyle bilememektir. Şafii Arapça beyanın derece derece oluşuna dikkat çekerek beşli bir tasnif önermesi bu soruna teorik bir çözüm önerisidir.¹⁴ Bu yüzden kitabına "beyan" kavramı ile başlar, kendi usulünü bu kavram etrafında şekillendirir, kendi zamanın sorunlarına bu kavramdan hareketle çözümler önerir. Şafii döneminin diğer bir tartışma konusu dinin temel iki kaynağı olan Kur'an ve hadisler arasındaki hiyerarşi ve muhtemel çelişkilerdir. Ehli reyın bazı hadisleri ihmal edip onun yerine Kur'an'ın genel hükümlerini öne çıkarmaları nedeniyle büyüyen bu soruna karşı Şafii'nin önerdiği çözüm umum husus ayrımıdır. Ahmed bin Hanbel'den (ö. 241/855) rivayet edilen "*Şafii gelinceye kadar umum husus nedir bilmiyorduk*"¹⁵ sözü Şafii'nin gerçekten bir çözüm sunduğunu göstermektedir. Şafii umum husus ayrımını Arapça beyan geleneğinin bir parçası olarak ele almıştır. Fakat umum husus ayrımı sadece Arapçaya mahsus olmayıp konuşanın kastının lafızların anlamlarını sınırlaması anlamına gelen ve dil düşünce ilişkisini belirleyen genel bir kuraldır. Şafii'nin er-Risâle'de bu kurala dikkat çekmiş olması makasıdı şeria teorisinin fıkıh usulündeki ilk çekirdeği sayılabilir. Şafii Kur'an'ı tartışmasız en üst kaynak kabul eder ve sünnetin her hâlükârda Kur'an'dan beslendiğini savunur. Bunu er-Risâle de hem açıkça söyler hem de beyan teorisini buna göre şekillendirir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) "*Şafii, beyanı her yönüyle Kur'an'a bağlamayı tercih etmiştir*"¹⁶ sözüyle buna dikkat çeker. Özetle İmam Şafii kendi dönemine ait soru ve sorunları "beyan" kavramı merkezli sistematik bir yaklaşımla çözmeye çalışır.

¹⁴ Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Aḫmed Şâkir (Mısır: y.y., 1358/1940), 53.

¹⁵ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdir eş-Şâfi'î ez-Zerkeşî, *el-Baḫru'l-Muḫîṭ fi 'Usûli'l-Fıḫh* (b.y.: Dâru'l-Kutubî, 1414/1994), 1/18.

¹⁶ Ebû'l-Me'âli 'Abdulmelik b. 'Abdullâh el-Cüveynî, *el-Burhân fi 'Usûli'l-Fıḫh*, thk. Şalâḫ b. Muḥammed b. 'Avîda (Beirut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/40.

2.2. Gazali'nin Tasnif Arayışı

Fıkıh usulü Şafii'nin *er-Risâle*'sinde beyan arayışı olarak tecelli ederken Gazali'nin *Mustasfa*'sında mantıki bir tasnif arayışı olarak tecelli etmiştir. Gazali, *Mustasfa*'nın girişinde bu ilmin diğer ilimlerle ilgisini ve onlar arasındaki yerini açıklar. Fıkıh usulünün zamanla genişleyen ve ayrıntılanan konularını bu ilmin mahiyetini ve asıl hedefini ortaya koyan bir taslağa göre tasnif eder. Nasları hazır olarak ezberden bilmek onları kendi içinde tutarlı bir şekilde anlamayı garanti etmez. Mezheplerin varlığı nasların farklı şekilde anlaşılabilceğini, onlardan farklı sonuçlar çıkarılabileceğini göstermektedir. Naslara muhatap olup zahir anlamlarını anlamak birinci aşama, onları yorumlamak, onlardan sonuçlar çıkarmak naslar arası muhtemel çelişkileri gidermek ikinci aşamadır. Gazali'nin önerdiği taslak bu yaklaşımı onaylayan bir yapı arz eder. Zira Gazali müçtehidin ulaşmak istediği vacip, mekruh, sahih, fasit gibi farklı fıkhi hükümleri semereye (meyveye) benzetirken ayet ve hadisleri meyve veren kaynaklara benzetir. Yine nasların hükümlere delalet türlerini meyve alma yolları olarak isimlendirirken müçtehid meyve hasatçısına benzetir.¹⁷ Buna ilaveten Gazali ameli hükümlerde hakkın taaddüt etmesinin yani farklı içtihatların aynı anda doğru olmasının mümkün olduğunu savunur.¹⁸ Özetle Gazali'ye göre naslar müçtehit için ham madde gibidir. Bu ham maddeyi işlemek ondan kendi zamanının sorularına cevap verecek bilgiyi ve söylemi üretmek müçtehidin sorumluluğu ve imkânıdır.

2.3. Şâtıbî'nin Makasid Arayışı

Nasları anlayıp yorumlamanın teorik temellerini ortaya koymak için geliştirilen fıkıh usulü zamanla hantallaşmış, kendisi bir araç olan bu disiplini anlayabilmek amaç ve sorun haline gelmiştir ki buna Gazali yine *Mustasfa*'nın girişinde işaret eder ve usulün farklı bahislerinin birbiriyle irtibatını özetle izah eder, bu disiplini gereksiz ayrıntılara boğanları eleştirir. Usulü fıkıhı daha işlevsel hale getirmek için yapılan en ciddi revizyon hamlesi Gazali'den epey sonra yaşamış olan Gırnâtalı Ebu İshak eş-Şâtıbî'ye (ö. 790/1388) aittir. Bu maksatla yazdığı *el-Muvafakat* adlı eserinde usul konularını ve fazlasını daha farklı bir tertiple ele alır. Bu yönüyle bu kitabı usul felsefesi olarak tanımlamak daha isabetlidir. Bu kitabın ana hedeflerinden biri rey ehlinin ve rivayet ehlinin teorik muvafakat zeminlerini keşfetmektir ki bu maksat kitabın ismine yansıdığı gibi kitabın girişinde müellif tarafından açıkça söylenmiştir.¹⁹ Şâtıbî daha önceki usulcülerin kıyas ve illet bahislerinde işaret ettikleri konuları farklı yönlerden birçok başlık altında ayrıntılandırmış makasid teorisini geliştirmiştir. Usulcüler lafızdan manaya geçişin kurallarını tartışırken konulara daha çok dil ve kısmen teolojik eksenli yaklaşmışlardır. Şâtıbî ise maksat ve maslahatı merkeze alıp nasların hüküm ifade yollarından ziyade bütüncül ve pratik sonuçlarına odaklanır. Şari'in maksatlarına ilaveten mükellefin maksatlarını da farklı açılardan incelemesi bu kitaba tasavvufi bir boyut da ilave eder. Muvafakat'ın günümüzde gördüğü özel ilgi, fıkıh üzerine yapılan birçok

¹⁷ el-Gazzâli, *el-Mustasfa*, 7.

¹⁸ el-Gazzâli, *el-Mustasfa*, 352.

¹⁹ Şâtıbî, *el-Muvafakat*, 1/11.

çalışmanın makasid eksenli olması ve bu teoriye referans vermesi Şatıbî'nin revizyon denemesinin başarılı olduğunu göstermektedir.

Farklı yorumların, anlaşmazlıkların ve şüphenin eksik olmadığı bir zeminde ilahi hitabı doğaçlama yorumlamak sağlıklı değildir. Bu minvalde fıkıh usulünün en temel önermesine göre “*anlam ve hüküm, dilin imkanları dahilinde ortaya konulup temellendirilebilir.*”²⁰ Lafızdan manaya giden yolda en köklü rehberlik fıkıh usulüdür. İbni Cüzey'in (ö. 741/1340) ifadesiyle fıkıh usulü “*...manaların anlaşılması ve yorumlar arası tercih yapmada ne iyi yardımcıdır.*”²¹

3. Mucize Arayışı Olarak Belagat

Günümüzde fıkıh usulü ve belagat dini metinleri anlayıp yorumlama aracı oluşu hasebiyle önemlidir. Geleneksel tasnife göre bu ikisinin alet ilmi mi yoksa âli (yüksek) ilim mi olduğu yoruma açıktır. Bu iki branşın doğuş hikayeleri ve gerekçeleri birbirinden kısmen farklıdır. Fıkıh usulü esasen fikhî temellendirmek için üretilmiştir ve doğuşu belâgata kıyasla daha erkendir. Fıkıh her ne kadar sözlükte inceliği anlamak anlamına gelse de bu anlama mükellefin eylemlerinin şer'i hükümlerini bilip anlamakla sınırlandırılır.²² Yani fıkıh daha ziyade nasların pratik hayata bakan yönünü anlamak, dinin mükelleften günlük hayatta ne istediğini bilmek anlamına gelir. Usul ilmi bu bilme, anlama, yorumlama faaliyetinin felsefesi ve teorik rehberliğidir. Düzgün ve yerinde söz söylemenin yöntem ve kaidelerini inceleyen belâgat ilmi ise, Arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimler içinde bağımsızlığına en geç kavuşandır²³ ve fıkıh usulüne kıyasla daha farklı saiklerle doğmuştur. Fıkıh usulünün sadece dini metinlerin anlaşılması maksadıyla doğduğunu söylemek mümkün iken aynı şeyi belagat için söylemek isabetli olmaz. Zira belagat alet ilimleri olarak tasnif edilen dil ilimlerine dahildir. Bu ilmin doğuşunu müjdeleyen terimlerin ilk kullanımları bazen *Beyânü'l-Kur'an*, *Meâni'l-Kur'an*, *İcâzü'l-Kur'an*, *Mecâzü'l-Kur'an*, *Müşkilü'l-Kur'an*, *İrâbü'l-Kur'an* gibi dini kitaplarda karşımıza çıkarken bazen de Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ında, Cahız'ın *el-Beyan ve't-Tebeyyün* adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır²⁴ ki bu ikinci kısım saf dini kitaplar değildir. Buna ilaveten belagat ilmi Arap kültüründe büyük yeri olan edebi eleştiriden de beslenmiştir. Şiir eleştirisine ve şairlerin tasnifine dair yazılan teorik eserler belâgat ilminin ilk nüveleri olarak kabul edilmektedir ki²⁵ bu çalışmalar halis dinî bir saikle yapılan faaliyetlerden değildir.

Belagat ilmini geliştiren asıl saik Kur'an'ın icazı üzerine yapılan teorik tartışmalardır. İnkarcıların Kur'an ayetlerini eskilerin masalları, sıradan bir insan sözü, şiir gibi sözlerle nitelendirmelerine karşı Kur'an muhataplarına meydan okuyarak onlardan Kur'an misli sözler

²⁰ H. Yunus Apaydın, “Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 16.

²¹ Ebû'l-Şâsim Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed el-Kelbî el-Ġirnâṭî İbn Cuzeyy, *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzil*, thk. 'Abdullâh el-Ḥâlîdî (Beirut: y.y., 1416), 1/18.

²² el-Gazzâli, *el-Mustasfa*, 5.

²³ Hulusi Kılıç, “Belâgat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/380.

²⁴ Kılıç, “Belâgat”, 5/380.

²⁵ M.Taha Boyalık, “İcâz'ın Belâgat Anlayışı”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin El-İcî*, ed. Eşref Altaş (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2017), 121.

uydurmalarını ister.²⁶ Bu meydan okumaya cevap verme teşebbüsleri olduğu tarihçe bilinse de bu denemeler hasis maksatlı cılız ve temelsiz çıkışlardır ve kısa sürede sönüp gitmiştir. Kur'an'ın daha Hz. Muhammed hayatta iken Arapça konuşan dünyaya hâkim olup Araplar için ana kaynak haline gelmesi ve daha sonra İslam'ın Arap coğrafyasını aşip farklı milletlere yayılması Kur'an'ın hakikat olduğunu ve ilahi bir cazibesi olduğunu genel anlamda göstermektedir. Fakat bu fiili ispattan daha dar ve daha farklı anlamda Kur'an bir beyan mucizesidir ve bu özelliği ile onun daha önceki kutsal kitaplardan farklı olduğu düşünülebilir. Fakat bu mucizenin mahiyetini teorik olarak temellendirip açıklamak kolay olmayan bir iştir. Nitekim sarfe açıklamasını bu zorluğun bir itirafı olarak yorumlamak mümkündür. Birçok önemli alimin savunduğu²⁷ ve Kur'anî meydan okumanın mantığı ile çelişik gibi görünen bu yoruma göre Kur'an'ın bilinen bir icazı yoktur. Allah katından olmasına rağmen insan sözü gibidir. İlahi müdahale Kur'an'ın olağanüstü olmasında değil insanların açıklanamaz bir şekilde dilinin bağlanmasındadır. Dikkatle düşünüldüğünde sarfe Kur'an'ın olağanüstülüğü ikrar ve aynı zamanda ikrar edilen şeyin mahiyetini açıklamaktan aciz kalmayı itiraf anlamına gelir. İlahi hitap inkârcı ilk muhatapları fiilen nazire yapmaktan aciz bıraktığı gibi ona inanan alimleri icazın teorisini tesis etmekten aciz bırakmıştır ki bu da Kur'an icazının farklı bir tecellisidir.

Sarfecilerin aciziyet ikrarını onaylayan fakat bir yönüyle ona açıklama getiren diğer bir icaz yorumu Sekkâki'ye (ö. 626/1229) aittir. Sekkâkî, Kur'an'ın icazının idrak edilebileceğini fakat tarifinin mümkün olmadığını, icazın güzellik gibi zevkî bir şey olduğunu söyler. Sekkâkî'nin dikkat çekmek istediği şey zevkî bir şeyi söze dökmenin ve kurallaştırmanın zorluğudur. Zor olan fakat imkânsız olmayan bu işin yolu ona göre beyan ve meani ilmi üzerine uzun süre çalışarak söz konusu zevki kazanmaktır.²⁸ Belagat zevkini kurallaştırma hususunda en dikkat çeken âlim Sekkâkî'den yaklaşık bir buçuk asır önce yaşamış olan ve belagatin kurucu teorisini olarak kabul edilen Abdulkâhir el-Cürcânî'dir.²⁹ (ö. 471/1078-79) Bu hususu Cürcânî Esrârü'l-belâğa'nın girişinde söyler ki buna kitabın muhakkiki Mahmud Şakir(1909-1997), Reşid Rıza' dan (1865-1935) naklettiği bir alıntı ile kitabın dipnotunda dikkat çeker.³⁰

Belagat Kur'an'ın icazını ararken gelişip olgunlaşmış bir ilimdir. Bu arayışta hareket noktası sarfe yorumunu çürütmektir. Kur'an'ın bilinen bir icazı olmadığı veya icazının bilinmeyeceğini anlamına gelen sarfe görüşüne reddiye olarak geliştirilen nazım teorisi esasında sarfecilerin bilinemez dedikleri meçhulü açıklama denemesidir. İcaz nazımdadır ve nazım tekil kelimeler arasında dil kurallarına göre şekillenen muhtemel ve mümkün ilişki biçimlerini aramak

²⁶ Kur'an-ı Kerim, Hûd 11/13.

²⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/141.

²⁸ Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr, *Miftâhu'l-ülûm*, thk. Naîm Zerkûr (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 416.

²⁹ Boyalık, "İcî'nin Belâgat Anlayışı", 127.

³⁰ Ebû Bekr 'Abdülkâhir b. 'Abdirrahman b. Muḥammed el-'Abdülkâhir el-Cürcânî, *Esrârü'l-Belâğa*, thk. Maḥmûd Muḥammed Şâkir (Kahire; Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.), 26.

bilmektir.³¹ Sınırlı lafızlardan insanın takatini aşacak kadar çeşitli ve çok yönlü manalara ulaşmanın yolu lafızların oluşturduğu bu girift nazım alternatiflerini bilmektir.

4. Geleneksel İlimlerin Tasnifi ve Faydalı İlimler

İslam ilim geleneğinde doğmuş ilimlerin tasnifine dair yapılacak incelemelerin cevaplaması gereken temel soru “tasniflerin İslam düşünce geleneğini şekillendiren hangi ana sorunun uzantısı olduğudur”.³² Bu isabetli tespitten hareket eden Ömer Türker İslam ilim geleneğinde iki ana tasnif yaklaşımı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Türker’in dini ilimler erbabına atfettiği ikinci tasnif yerli paradigmanın bir ürünü olması hasebiyle kanaatimizce daha işlevseldir. Şer’i ilimlerin âli (yüksek) ilimler ve alet ilimleri olarak ikiye ayrılması bu tasnifin bir nevi özetidir. Bu yaklaşıma göre örneğin Kur’an tefsiri İbni Cüzey’in (ö. 741/1340) ifadesi ile asıl maksat (maksûd binefsihi)³³ iken lügat, nahiv, beyan, usulü fıkıh, usulu’l-din vs. gibi ilimler yardımcı ilimlerdir. Bu meşhur tasnif geleneksel paradigmayı yansıtmakla birlikte mutlak olmayan yaklaşık bir tasniftir. Zira kendine mahsus terimleri olmadığı için tefsiri ilim olarak isimlendirmek mecazi bir tanımdır. Buna ilaveten bir ilmi yüksek yapan şey Allah’ın kelamını konu edinmekse bu özellik sadece tefsire mahsus değildir. Bu yönüyle birçok alet ilmi âli ilim sayılabilir. Mesela İbni Fâris’in (ö. 395/1004) telifi olan *Mu’cemu Mekayisi’l-luga* adlı sözlük Kur’an kelimelerini de içeren bir sözlüktür. Veya herhangi bir nahiv kitabı filanca ayetin irabını göstererek yanlış anlama ihtimalini bertaraf eder. Veya belagat ilmi Kur’an’daki bir ibarenin hakiki ve mecazi anlamları arasında ayırım yaparak zanni ve zayıf yorumları elemeye yardım eder. Hatta anatomi ilmi, insan yaratılışını vasfedeyen ayetleri anlamaya yardım etmesi hasebiyle âli bir ilim olarak kabul edilebilir. Geleneksel tasavvura göre bir ilmi âli veya alet ilmi altında tasnif etmek o ilmin konusuyla ve ilk icat maksadıyla ilgilidir veya o ilmin dini metinleri anlamaya doğrudan veya dolaylı katkısı ile ilgilidir ki bu nitelemeler nisbi ve yaklaşık nitelemelerdir. Dil ilimleri sadece dini metinleri anlamaya mahsus olarak üretilmediği için alet ilmi sayılmıştır. Tefsir ise sırf mukaddes kelamın yorumuna mahsus olduğu için âli ilim sayılmıştır.

Yukarıdaki ilimler tasnifine alternatif olarak düşünebileceğimiz diğer bir tasnif Suyûti’nin (ö. 911/1505) ismini vermediği bazı alimlerden naklettiği taksimdir: “İlimler üç sınıftır. Birincisi olgunlaşmış ama tam pişmemiş ilimler ki usul ve nahiv bu kısımdandır. İkincisi ne tam pişmiş ne de olgunlaşmış ilimler ki beyan ilmi ve tefsirdir. Üçüncü kısım ise hem olgunlaşmış hem de tam olarak pişmiş olan ilimlerdir ki fıkıh ve hadis bu kısımdandır.”³⁴ Geleneksel ilimleri teorik ve teknik olgunluklarına göre sıralayan bu profesyonel tasnif hakkında birçok şey söylenebilir. Fakat bizim dikkat çekmek istediğimiz şey yaygın geleneksel tasnifte en âli ilim olarak kabul edilen tefsirin bu tasnifte en alt sınıfta olmasıdır. Nitekim tefsirin müstakil bir ilim olmadığı, başka ilimlerden ödünç aldığı

³¹ Ebû Bekr ‘Abdülkâhîr b. ‘Abdirrahman b. Muhammed el-‘Abdülkâhîr el-Cürçânî, *Delâilü'l-İcâz fi ‘İlmi'l-Me‘ânî*, thk. Maḥmûd Muḥammed Şâkir Ebû Fahr (Kahire; Cidde: Dâru'l-Medenî, 1413/1992), 392.

³² Ömer Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, *Sosyoloji Dergisi* 22 (2011), 534.

³³ İbn Cuzeyy, *et-Teshîl li-‘Ulûmi’t-Tenzîl*, 1/15.

³⁴ Celâleddîn es-Suyûtî, *Şerhu ukûdi'l-cumân fi ilmi'l-meâni ve'l-beyan* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3.

terimlerle yaşayan eğreti bir ilim olduğu günümüzde kabul edilmekte ve bu disiplinin usul, yöntem arayışları hala devam etmektedir.³⁵

Tefsir usulü arayışları ilahi kelama nasıl yaklaşılacağına dair yöntem arayışı olması hasebiyle değerlidir. Fakat Kur'an tefsiri için mutlak bir usule veya nihai ilkelere ulaşılacağını ummak ilahi kelamın mahiyetinden habersiz olmaktır. Evvela Kur'an'ın kendisi usuldür. İkinci olarak; usul fūrū için vaz' edilir. Yani temel prensipler cüz'iyatı ve ayrıntıları şekillendirip temellendirmek için belirlenir. Kur'an tefsiri için usul koymak bir yönüyle ayetlerin yorumlarının sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Eğer bu sınırlandırma nasların Arapça dil kurallarına uygun olarak ve birbiriyle çelişmeyecek şekilde yorumlanması gibi herkesin ittifak edeceği genel ilkeler ise böylesi ilkeler gereklidir. Fakat ayetlerin nihai ve sabit anlamlarını tespit edip diğerlerini geçersiz kılacak ilkelere ulaşılacağını ümit etmek ilahi hitabın tabiatından habersiz olmaktır. "Gözler onu kuşatıp yakalayamaz. O ise gözleri kuşatıp yakalar"³⁶. Eğer gözler Allah'ı kuşatamayacaksa zihinler de onun kelamını kuşatamayacaktır. İnsan zihni elbette ki her bir ayetten bir anlam çıkarabilir. Fakat hiç kimse ayetin manasının sadece kendi anladığı ile sınırlı olduğunu iddia edemez. Kur'an tefsiri için usul tayini yorumcu ile muhataplar arasında ittifak noktaları belirlenmesinden fazla bir şey değildir. Yeni usul önerilerine ve rafine denemelerine kapı her zaman açıktır. Belagat, fıkıh usulü gibi tefsire yardımcı ilimler böylesi ittifak noktaları etrafında doğup gelişmiş disiplinlerdir. Örneğin fıkıh usulünde eksen yukarıda işaret ettiğimiz gibi Hz. Muhammed'in sünneti dikkate alınarak Kur'an ayetlerin pratik hayattaki karşılıklarının aranmasıdır. Belagatin ortak zemini ise Kur'an'ın hangi yönüyle mucize ve taklit edilemez olduğunun keşfedilmesidir. Geleneksel ilimler doğrudan veya dolaylı olarak muradı ilahiye arayıp keşfetmeye hizmet eder. İnsan zihninin ürünü olan bu ilimler bu maksada ulaştırdığı kadar faydalıdır.

4.1. Fıkıh Usulü ve Belagatin Köprü Terimleri

Terim günlük dilde kullanılan bir lafzın teknik, mesleki, bilimsel alanlardan birine nakledilip sınırlı bir anlamla kullanıldığı halidir. Geleneksel ilimlerin birbiriyle ilişkisini ve bu ilimlerden beklenen faydaları anlamak için bu ilimlerde kullanılan ortak terimleri ve yöntemleri bilmek önemlidir. Farklı ilim dallarının ve disiplinlerin doğuşu terimlerin doğuşuyla veya nakliyle gerçekleşir. Bunun tersi olmaz. Yani önce disiplin kurulup sonra terimler üretilmez. Bu yüzden bir disiplinin, bir branşın doğuşu ve istiklalini kazanması o disiplinin terimlerinin nerede ne zaman ve nasıl kullanıldığına keşfi ile tespit edilir. Terimler bazen lafızların günlük hayattaki anlamlarından doğrudan türetildiği gibi bazen de disiplinler arası nakledilirler. Bu nakil esnasında her bir disiplinin işlevine göre az olsun çok olsun anlam kaymaları olur. İslam ilim geleneğinde terim nakli çokça görülür. Delalet terimi bunun iyi bir örneğidir. Erdem ve Deliçay'ın isabetli tanımıyla "delâlet, merkezinde aklın iki tarafında ise dâll ve medlûlün bulunduğu üç farklı varlık arasındaki epistemolojik ilişkiyi ifade eden bir kavram olup Mantık, Belâgat ve Usûl disiplinleri arasında ortak temel

³⁵ Abdulhamid el-Wâfi, "Usûlü Tefsîri'l-Kur'ani'l-Kerim ed-Delâliyye", *el-Mu'temerü'l-âlemiyyu's-sâlis li'l-bâhisine fi'l-Kur'ani'l-Kerim ve ulûmih*, 2015, 864.

³⁶ *Kur'ân-ı Kerim*, Enâm 6/103.

kavramlardan biridir".³⁷ Diğer bir örnek olarak kıyas terimini verebiliriz ki bu terim hem Arapça ilimlerinde hem mantıkta hem de fıkhıta yaklaşık olarak aynı anlamda kullanılan bir terimdir. Üçüncü bir örnek fıkhıtaki kıyasın Bedreddin ez-Zerkeşi'nin (ö. 794/1392) naklettiğine göre³⁸ bir grup usulcü tarafından temsil olarak isimlendirilmesidir ki temsil belagat terimlerinden olup³⁹ teşbih ve istiarenin en üst seviyesine verilen addır. Diğer bir örneği Gazali'nin kıyas tarifinde bulabiliriz ki bu tarif fıkıh ve belagatin temelinde aynı maksada yani muradı ilahiyi doğru bir şekilde anlamaya hizmet ettiğini açıkça göstermektedir. Gazali'ye göre "Kıyas hükmün bağlantı noktasını (menâtu'l-hukm) ayıklayıp (nassın ifade ettiği) hükme hiçbir etkisi olmayan dolgu maddesini atarak nasları anlamaya çalışmaktan ibarettir".⁴⁰ Bilindiği gibi fıkhıdaki kıyas günlük hayat ve pratik eylemlerle ilgili yeni durumlar ve yeni sorunlar için başvurulan bir yöntemdir. Bu sorunların inancın teorisi ile ilgili açık ve gizli bağlantıları vardır. Belagate kıyas mantığıyla yaklaşarak bu bağlantılar keşfedilebilir. Fıkıh günlük hayatın pratik sorunlarına yönelik iken belagat daha geniş olarak inancı ve teoriyi kapsayacak şekilde ele alınmalıdır. Bu minvalde ilahi hitabın zamanın ruhuna yönelik mesajları keşfedilmeli mecaz hakikatten ayırt edilmelidir. Mukaddes nistan zamanın sorunlarına ve bireyin sorularına bakmayan yönler Gazali'nin tabiri ile dolgu maddesi kabul edilmelidir. Özetle disiplinler arası ortak terimleri incelemek bu disiplinlerin öngördüğüü metin tahlil ve yorum yöntemlerini anlamak ilahi mesajın belagatini anlayıp güçlü cazip bir söylem olarak sunmak için elzemdir.

Sonuç

İslam geleneksel dönemdeki başarısını sosyal aidiyet ve intisapları aşan ikna edici bir söylem oluşuna borçludur. Diğer gelenekler dini ve etnik asabiyete tutunarak varlığını devam ettirirken İslam asabiyete rağmen rüşdünü ispat etmiştir. İslam'ı temsil iddiasındaki günümüz kurum ve söylemlerin meşruiyetlerini geleneğe ve asabiyete dayandırması özün zayıfladığını ve dini söylemin güncellenmeye muhtaç olduğunu göstermektedir. İslam'ın temel kaynağı Kur'an'ın beyan mucizesi olarak inanmayanlara meydan okuması böylesi bir güncellemeye teşvik edip imkân tanımaktadır. Bu sadette Kur'an'ın hangi yönleriyle mucize olduğunun bilinmesi önem arz etmektedir ki icaza dair yapılan teorik tartışmalar bu açıdan önemlidir. Bu tartışmalar çoğunlukla belagat ilmine dahildir ve Arap belagatini olgunlaştıran en önemli saik, Kur'an'ın icazı üzerine yapılan çalışmalardır. Bununla birlikte belagat dışındaki disiplinler de Kur'an'ın icazını yakalamak için önem arz eder. Mesela Kur'an'ın mahluk olup olmadığı tartışmaları, kelimullahın mahiyeti, kelim sahibinin (c.c.) kelim, hayat, kıyam binefsihi, tekvin gibi sıfatları kelimcülerin uzun uzun tartıştıkları konulardır. Kelimullah olan Kur'an'ın mahiyeti ve mucize oluşu teorik zeminde bu tartışmalardan bağımsız değildir. Aynı şekilde fıkıh ve fıkıh usulü de Kur'an'ın icazıyla doğrudan ilişkilidir. Dini söylemin güncellenmesi bu iki ilimden bağımsız düşünülemez. Kur'an'ın teşri'

³⁷ Mehmet Erdem - Tahsin Deliçay, "Mantık, Belâgat ve Usûl-üFıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak 'Delâlet'", *Marife* 1 (2002), 180.

³⁸ Zerkeşi, *el-Bahrü'l-Muhîf fi 'Usûli'l-Fıkıh*, 7/11.

³⁹ Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Belağiyeti ve Tetavvuruhâ* (Beyrut: ed-Dâru'l-arabiyyeti li'l-mevsûat, 2006), 182.

⁴⁰ el-Gazzâli, *el-Mustasfa*, 295.

yönünden mucize oluşu daha iyi bir hukuk sistemi üretilmeyeceği iddiasını içermektedir. İnananların büyük çoğunluğu için bu iddianın mesnedi Kur'an'ın Allah kelamı olduğudur. Kur'an'ın Allah kelamı olduğunun delili ise peygamber mucizeleridir. Geleneksel kelimî yöntemi çağrıştıran bu yaklaşım kendi içinde tutarlı olmakla birlikte ideal yöntem bu değildir. Yukarıdaki bölümlerde söylediğimiz gibi en ideal yöntem delili iddianın içerisinde göstermektir. “İslam hukuku mucizevi bir teşridir” şeklinde toptancı bir slogan yerine bu iddianın ayrıntıdaki delilleri ortaya konulmalı tabiri caiz ise fıkıhın belagati keşfedilmelidir. Bunu yapmanın şartı fakihlerin icma ettikleri hükümlerin hikmetlerini ve maksatlarını açıklamak, ihtilaf ettikleri hükümleri ihtilaf gerekçelerini ortaya koyarak mümkünse karara bağlamaktır ki bu iş fıkıh ve usul bilgisi gerektirir. İslam şeriatının alternatifsiz bir hukuk sistemi olduğu iddiası taraflar arasındaki en adaletli paylaşımın şeriat tarafından yapıldığı iddiasını içerir. Şeriatın öngördüğü paylaşımın ana mantığını izah etmeksizin, hükümlerin makasid haritasını çıkarmaksızın, iddia edilen adaletin ayrıntılarda nasıl tecelli ettiğini göstermeksizin dinin kutsallığına dayanmak ilim ehli için dini istismardır. İlahi emirler ve yasaklar ibaresinin ağır bastığı bir söylem ne özgür yaratılmış insanın özüne uyar ne de dinin özünü yansıtır. Böylesi bir söylem soğuk taassuptan fazlasını ifade etmez ve ateizm ve deizm ve benzeri akımlarla ciddi yaralanan dini söylemi tamamen zayıflatır. Anlamın buharlaştığı günümüz dünyasına ruh üfleme için ortaya atılacak söylem hem adaletli bir hukuk sistemi önermeli hem bireye vicdani sorumluluklarını hatırlatmalı bunu yaparken çürütülemez delil ve yorumlara dayanmalıdır.

Kaynakça

- Apaydın, H. Yunus. "Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003), 7-28.
- Boyalık, M.Taha. "İcî'nin Belâgat Anlayışı". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin El-İcî*. ed. Eşref Altaş. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cuveynî, Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh el-. *el-Burhân fi 'Uşûli'l-Fıkh*. thk. Şalâh b. Muḥammed b. 'Avîḍa. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Erdem, Mehmet - Deliçay, Tahsin. "Mantık, Belâgat ve Usûl-üFıkıh İlimleri Arasında Ortak Bir Kavram Olarak 'Delâlet'". *Marife* 1 (2002), 171-180.
- Erdem, Ömer Faruk. *Bir Müslüman Deizm ve Ateizm'e Nasıl Bakmalı?* Beyan Yayınları, ts.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid el-. *el-Mustasfa*. thk. Muhammed Abdu's-Selâm Abdu's-Şâfi. Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1993.
- İbn Cuzeyy, Ebû'l-Kâsim Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed el-Kelbî el-Ğirnâti. *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl*. thk. 'Abdullâh el-Ḥâlidî. Beyrut: y.y., 1416.
- Karaman vd., Hayrettin. *Kur'ân Yolu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kılıç, Hulusi. "Belâgat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/380-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/belagat>
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Belağiyeti ve Tetavvuruhâ*. 3 Cilt. Beyrut: ed-Dâru'l-arabiyyeti li'l-mevsûat, 1. Basım, 2006.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Naîm Zerzûr. Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Suyûtî, Celâleddîn es-. *Şerhu ukûdi'l-cumân fi ilmi'l-meâni ve'l-beyan*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şâfiî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-. *er-Risâle*. thk. Aḥmed Şâkir. Mısır: y.y., 1358/1940.
- Şâtîbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Laḥmî el-Ğirnâti eş-. *el-Muvâfaqât*. thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥâsen es-Selmân. 7 Cilt. b.y.: Dâru İbn 'Affân, 1417/1997.
- Temel, Yusuf. "Oryantalist Şüphe ve Mucize İddiası Arasında Ümmilik Kavramı". *Erciyes Akademi* 37/3 (30 Eylül 2023), 904-918. <https://doi.org/10.48070/erciyesakademi.1264442>
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *Sosyoloji Dergisi* 22 (2011), 533-556.
- Wâfi, Abdulhamid el-. "Usûlü Tefsîri'l-Kur'ani'l-Kerim ed-Delâliyye". *el-Mu'temerü'l-âlemiyyu's-sâlis li'l-bâhisîne fi'l-Kur'ani'l-Kerim ve ulûmih*, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/196-203. Ankara, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kelam--ilim>
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Sarfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Zerkeşî, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. ‘Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi‘î ez-. *el-Baḥru’l-Muḥîṭ fi ‘Usûli’l-Fıkh*. 8 Cilt. b.y.: Dâru’l-Kutubî, 1414/1994.

‘Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr ‘Abdülkâhir b. ‘Abdirrahman b. Muḥammed el-. *Delâilu’l-İcâz fi ‘İlmi’l-Me‘ânî*. thk. Maḥmûd Muḥammed Şâkir Ebû Fahr. Kahire; Cidde: Dâru’l-Medenî, 1413/1992.

‘Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr ‘Abdülkâhir b. ‘Abdirrahman b. Muḥammed el-. *Esrâru’l-Belâğâ*. thk. Maḥmûd Muḥammed Şâkir. Kahire; Cidde: Dâru’l-Medenî, ts.

Kur’ân-ı Kerim, ts.